

u) Četiri lista bilježnice iz Dalmacije iz 18. vijeka, koji se čuvaju u arhivu Jugosl. akademije pod sign. IV. a. 80./38., na kojima se nalazi dilo od vire, dilo od ufanja, dilo od krušenja izvršnoga i dilo od skrušenja neizvršnoga.

v) Bilježnica iz Sutomištice u Dalmaciji. Napisana je bila u drugoj polovici 18. vijeka. Danas se čuva u arhivu Jugosl. akademije pod sign. IV. a. 80./39. Do danas je sačuvana u manjkavom obliku i listovi su pobrkano sašiti. Imade u svemu 11. listova, od kojih su listovi 6. i 7. prazni. Današnji 9. list ima biti prvi, a za njim slijede listovi od 2 do 8. Ovi listovi sadržavaju crkvene pjesme i psalme, te sačinjavaju jednu cjelinu. Listovi 10. i 11. bit će početak i konac druge bilježnice, kojoj manjka sredina. Na ta dva lista nalaze se bilješke o obavljenim misama i druge računarske bilješke, a imade bilježaka i o nekim savremenim događajima. U rukopisu se mjestimice miješa latinica sa glagolicom.

x. Odlomak molitvenika, koji se kao dvolist čuva u arhivu Jugosl. akademije pod sign. IV. a. 80./50.

Sadržaje različite molitve, među ostalima molitvu sv. Ignacija k Isusu. Ovaj je molitvenik bio napisan po svojoj prilici u 17. vijeku.

z) Jedan krnji list teologije Filipa Markežića, koji se čuva u arhivu Jugosl. akademije pod signaturom IV. a. 80./54. Djelo je moralo prvotno dosta opsežno biti. Napisano je bilo oko god. 1750., jer ju je pomenuti Filip Markežić uzajmio 11. septembra 1758. Martinu Grančariću. Napisana je ova knjiga bila u Diklu.

Pored ovih djela sačuvalo se je fragmenata još i od drugih djela, kojima je radi manjkavosti fragmenata teško odrediti prvotni sadržaj.

D) Đački udžbenici ili đačke školske bilježnice.

Za prvu obuku djece ili za tako zvane školane poznati su mi ovi glagolski udžbenici:

a) Bukvar, koji je bio štampan u Mlecima 1528.

b) Hrvatski protestanti Anton Dalmatin i Stipan Istrijanin priredili su za štampu: α) Probu glagolskoga pisma (pokusni list=Crobatischer Probzedl), štampanu u Nürnbergu 1560. i β) Azbukvar ili tabla za ditcu. V Tubingi 1561.

c) Levakovičev Azbukividnjak, o kom je bilo gore na str. 179. govora.

d) Bukvar slavenskij pismeni veličajšago učitelja b. Jeronima Stridonskago napečatan v Rimê tipom svêtago sobora ot razmnoženija vêri, v leto 1739. Izvoljenijem starêjših, mala 8° str. 78. Podjedno se uzima glagolska i ćiriliska azbuka. Ovomu je bukvaru dodan tumač pojedinih slova od Matije Karamana pod naslovom: „Sacerdotis Matthaei Caraman spalaten. in alphabetum illyricum expositio.“ Sasma isti bukvar izašao je u novom izdanju 1753. u Rimu

e) Bukvar slavenskij pismeni veličajšago učitelja b. Jeronima Stridonskago napečatan vo Venetiji vlastiju s. g. n. Klementa papi XIII. tipom Dimêtra Teodosija lêta 1763. Izvoljenijem starêjših, mala 8° str. 32. Primjeri su uzeti samo iz glagolskoga pisma. U novom je izdanju izašao ovaj bukvar u Rimu 1788. kod Antona Fulgona.

f) Bukvar slavenski tri azbučnij spisan Pavlom Solarićem u Mletcih 1812. (od str. 113.—142. glagolski bukvar).

Osim ovih štampanih bukvara bilo je i rukopisnih bukvara, većinom prijepisa iz štampanih bukvara, tako se nalazi u arhivu Jugoslavenske akademije pod signaturom IV. a. 81. prijepis bukvara od god. 1739.

Sadržaj svih bukvara je po prilici isti. Najprije se navodi alfabeta, — zatim samoglasni, — spajanje slova u slogove, — a kao primjeri za čitanje nalazi se obično molitva gospodnja (= oče naš), pozdravljenje anđeosko (= zdravo, Marijo!), blagoslov trapezi (= stola), desetoslovije (= deset zapovijedi božjih), psalmi Davidovi 109., 110., 111., 112. (obično), pjesma bogorodici blaženoj Mariji djevi, pjesma Simeonu, psalam 129., 50, simbol apostolski (= vjerovanje), pozdravljenje blaženoj djevi Mariji, molitva anđelu strašcu (= čuvaru), na prvo zvonjenje, na drugo i treće zvonjenje, — odlomak evanđelja, — služba božja (= misa), — litanije blažene djeve Marije i još neke molitve, — tumač kratica, — brojčana vrijednost pojedinih slova, a na koncu nalazi se „salutatio angelica latina“ u glagolskim i ćirilskim i latinskim pismenima.

Bukvaru od god. 1788. pridodan je i latinicom priređeni bukvar sa naslovom: „Bukovnjak šćavetanski za nauk male dice u Dalmaciji ponovljen i popravan. U Rimu po Antonu Fulgonu lita 1788. z dopušćenjem starešin“ sa istim sadržajem, samo što je jezik slaveno-hrvatski preveden na hrvatski jezik.

Nekoliko bukvara štampanih i rukopisnih dao mi je na ogled, dok sam bio na Rijeci profesor, tadanji moj učenik, a sada odvjetnik u Omišlju Dr. Antun Antončić.

Syrku u radnji „Zur Geschichte des Glagolismus in Böhmen (u Jagićevu Arhivu XXI) govori o jednom azbukivdaru iz Emausa napisanom oko god. 1400.

Žakni glagolaši, koji su se naobrazivali za popove glagolaše nijesu imali štampanih priručnih knjiga ni udžbenika, već su predavanja svojih učitelja morali bilježiti u posebne bilježnice, u koje su unosili katkada i druge bilješke. Takove bilježnice pisale su se po žaknima osobito ondje, gdje je bila obuka sistematičnija, a takova je bila po samostanima najprije benediktinskima, a kasnije pavlinskim i franjevačkim. U mjestima gdje su žakne naobrazivali za svećeničko zvanje svjetovni popovi, bile su ovakve bilježnice rede. Takovi žakni nabavljali su si bilježnice od žakana, koji su se naobrazivali po samostanima ili su si dali takove bilježnice od njih prepisati.

Nema sumnje, da su se ovakove đačke bilježnice kod nas pisale već dosta rano. Nu do nas su se sačuvale samo rijetke iz 17., 18. i 19. vijeka. Evo ih nekoliko.

a) Bilježnica žakna Antuna Nenadića. Ova se bilježnica čuva u arhivu Jugosl. akademije pod signaturom III. a. 18. Žakan Anton Nenadić je nije napisao već je bila prvotno u 17. vijeku napisana ili prepisana u jednom franjevačkom samostanu. Žakan Anton Nenadić bio je vlasnik o e bilježnice između god. 1727. i 1734. Kada je postao popom prodao ju ili poklonio kojemu mlađemu žaknu. I tako je prelazila od starijega na mlađega žakna, dok nije konačno postala svojina Jugoslavenske akademije, služeći žaknima glagolašima možda preko sto godina kao udžbenik. Sve ove bilježnice sastavljene su u obliku katekizma, u pitanjima i odgovorima, a tako i ova. Nenadićeva bilježnica dijeli se u dva glavna dijela u prvi općeniti i drugi posebni nauk za oce ispovijednike. U prvom se dijelu govori o sv. sakramentima, o koristi sv. sakramenata, o krstu, krizmi, pričesti, sv. redu. Tumače se koljena roda, stablo od parentadi (rodbinstva) roda po krvi, stablo od parentadi, ka prihodi zvani, stablo od parentadi duhovne po kumstvu, ča su zaručki ili obećanja, kajse obikuju činiti prez matrmonija, od sakramenta sv. matrmonija. — Nadalje se govori o sv. misi, o čestima sv. mise, gdje se ima sv. misa služiti, o odijelu svećeničkom, o oltaru, (žrtveniku), predoltarju, o redovniku, o knji-

gama, vodi, vinu, svijećama; — kako se imade redovnik pripraviti za sv. misu i o koristi sv. mise. — Konačno govori se o raznim grijesima i daju se neke upute ispovijednicima za svetu ispovijed većinom udešene prema uputama u knjizi „Antoninu“. Rukopis je napisan na otoku Krku.

b) Bilježnica žakna Barića Mandića iz Krka. Ova se bilježnica čuva u arhivu Jugosl. akademije pod signaturom I. a. 34, Dali ju je žakan Barić Mandić sam napisao ili ju je dao po kom drugom — za sebe napisati, ne mogu odlučiti. Napisana je oko god. 1715. prema predavanjima krčkoga kanonika Ivana Tomašića. Ovo je podjedno najopsežnija meni za sada poznata, đačka bilježnica, opsiže 229 listova ili 458 strana. Predavanje kanonika Ivana Tomašića bilo je sistematski razdijeljeno u knjige, a ove opet u glave ili govorenja. Nu Mandićeva bilježnica ne obuhvata cijeloga predavanja kanonika Ivana Tomašića, stoga i ne imade svih knjiga ni svih glava ili govorenja, a umiješano je i nekoliko božićnih pjesama među ta predavanja, koja si je žakan Barić Mandić zabilježio u ovu bilježnicu, premda ne spadaju među predavanja.

U ovoj se bilježnici govori na prvom mjestu o sv. redu. O redovima, koje prima žakan prije no postane popom, o materiji i formi kod svakoga od tih redova. Iza toga (poslije umetnutih božićnih pjesama) govori se o sv. sakramentima, — o sv. misi, — opet o sv. redu i ki oficij je od onih, ki se rede, — o zadovoljenju ili pokori, — o sakramentu ženidbe, o zapriječama (impediment) ženidbe, — o cezuri crikvenoj ili regulitadi, — o prokletstvu, i to koja su prokletstva pridržana biskupu, a koja papi po buli vičere gospodinove i koja mimo ove bule, — od suspensiona, degradanja i itardeta, — te o iregulitadi. Na koncu se govori o redovničkim ispitima i o ispitačima, kako se ima stajati, kada se moli, o diferenciji između sakramenta i posvetilišta. Sudeći po dijalektičnim osobinama ove bilježnice, bit će, da je bio pisac njen rodnom iz Baške.

c) Bilježnica, koja se čuva u arhivu Jugosl. akademije pod signaturom III. a. 7. Napisana je po svojoj prilici u prvoj polovici 18. vijeka, vjerojatno na otoku Krku (Baški) ili možda negdje oko Zadra. Ovoj bilježnici manjka početak i konac. Počinje sa četvrtim govorenjem o sv. sakramentima. O sv. sakramentima govori se u devetnaest govorenja. Iza toga govori se o sv. misi u pet govorenja i o sv. redu. Na koncu

se nalaze upute svećenicima za sv. ispovijed u šest govorenja, napose još dva govorenja o pokori i prošćenju.

d) Bilježnica fra Ignacija Žica od god. 1717., koja se čuva u samostanu Franjevacu u Zadru. Raspravlja se o sv. misi pod naslovom: „Ovo su ežameni od sv. mise“.

e) Bilježnica, koja se čuva u arhivu Jugosl. akademije pod signaturom IV. a. 93. Napisana je sredinom 18. vijeka u sjevernoj Dalmaciji. Na prvom se mjestu raspravlja o zapovijedima božjim u ovim točkama: O prvoj zapovijedi — od poklona (= poklonstva), kako se griješi proti vjeri i nevjerstvom, poluvjerstvom i odmetničtvom; o drugoj zapovijedi — o psovkama i kletvama; o trećoj zapovijedi, o četvrtoj zapovijedi — o vladanju prema roditeljima, o petoj zapovijedi, o šestoj zapovijedi — potanko o bludnom grijehu i njegovim prigodama, o sedmoj zapovijedi i o osmoj zapovijedi — napose o laži i smutnji. Nadalje se raspravlja o zapriječama ženidbe, o posvetilištu staroga zakona, o posvetilištu novoga zakona, o grijehu, o broju i vrsti grijeha, o pokori, o ispovijedi, o materiji ispovijedi, o prilikama (od okološćinah) i pečata (ili šutnje, tajne) ispovijedi. Na koncu se raspravlja pitanje: koliko je zapriekah, koje zapričaju učiniti ženidbu; ništa ne manje, da se učini, da je dobro učinjena, i koje parčije ima skrušenje izvarsno?

f) Bilježnica, koja se čuva u arhivu Jugosl. akademije pod signaturom IV. a. 122. Napisana je sredinom 18. vijeka po svoj prilici u sjevernoj Dalmaciji. Vrlo je slična bilježnici spomenutoj pod e., te nema sumnje, da imadahu obje ove bilježnice isto vrelo. Sadržaje ova bilježnica: Istumačenje sverhu deset zapovidi božjih. Potribno je to ne samo ispovedniku da još navlastito župniku. Na četiri načina more se sagrišiti protiva svakoj zapovidi, to jest mišlju, ričju, dilon i ostavljenjen. Protumačeno je osam zapovijedi, kako se griješi protiv pojedinih zapovijedi. Iza osme zapovijedi ostalo je čistoga prostora za devetu i desetu zapovijed, koje nijesu obrađene. Govori se napose, kako se griješi protiv vjere, ufanju, ljubavi božjoj, što je nevinnost, poluvirstvo, odmetništvo, psost itd. Nadalje se govori o sv. ispovijedi, o materiji ispovijedi, o prigodi ispovijedi, o tajni ili pečatu ispovijedi, o napastovanju ispovijedi, o postu, o psostima i zakletvama. Papa Benedikt XIV. god. 1745. na upit nekih španjolskih biskupa odredio u sedam točaka, koji su sve dužni postiti. Spominju se događaji ili kazii, koji

su pridržani kod sv. ispovijedi zadarskomu arcibiskupu, a koji papi. Jošte se govori o zapriječama ženidbe i o sakramentu ženidbe, pa o posvetilištu. Na koncu se nalazi blagoslov u veliku subotu sverhu vode.

g) Bilježnica, koja se čuva u kr. sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod signaturom S.M. 32. F. 25. Ova je bilježnica napisana u polovici 18. vijeka na otoku Krku. Rukopis je nepotpun. Govori o sakramentima krstu, krizmi, euharistiji i pokori.

h) Bilježnica žakna Matije Kraljića iz Dubašnice. Ova se bilježnica čuva u arhivu Jugosl. akademije pod signaturom I. a. 14. Napisao ju je žakan Matija Kraljić god. 1741. Ova se bilježnica razlikuje od ostalih, što nije žakan Matija Kraljić bilježio ono, što su mu njegovi profesori predavali, već ono, što je mislio, da će mu trebati i što ga je zanimalo. Sadržaje ova bilježnica: Dila potribna znati svakomu krstjaninu, i to: dilo od vire, dilo od ufanja, dilo od ljubavi i dilo od skrušenja, zatim pesan od sv. Andrije, kako se štije po Mateju na pogl. 4., — versi sv. Katarine device i mučenice, — neke sitnije molitve i pjesme i na koncu „Priglavljenje k misi“.

i) Bilježnica, koju je napisao god. 1659. Jure Sadinić za gospodina don Matiju Bačića. Od ove su se bilježnice sačuvala samo tri lista, koji se čuvaju u arhivu Jugosl. akademije pod signaturom IV. a. 80./36. Sadržaje blagdane, ki su zapovidni ili po običaju, ki se jimaju održati u državi zadarskoj. Blagdani su navedeni za svaki mjesec od siječnja do prosinca. U jednoj bilješki veli prepisivatelj Juraj Sadinić: „I lipje bih je spisa, da bude malo širi libar, i obeća mi od svoje volje četvrtal pšenice“, iz koje razabiremo, da su si dali i popovi ovakove dažke bilježnice prepisivati za svoju pcrabu i da su prepisivatelje nagrađivali. Rukopis potjecat će iz sjeverne Dalmacije.

j) Jedan list iz oveće bilježnice, koji se čuva u arhivu Jugosl. akademije pod signaturom IV. a. 80./44, u kojem se govori o smrtnom grijehu. Napisan je u 17. ili 18. vijeku po svoj prilici na otoku Krku ili u okolici grada Zadra.

k) Bilježnica, koja se čuva u kr. sveuč. knjižnici u Zagrebu pod signaturom SM. 32. F. 28. Od ove se je bilježnice sačuvalo 48 listova, početak i konac manjka. Napisana je bila ova bilježnica u 18. vijeku. Na sačuvanim listovima govori

se o svetoj misi u pet članaka ili govorenja, — o sv. redu u dva članka ili govorenja, — o sakramentu krstu i krizmi u pet članaka ili govorenja, — o posljednjem pomazanju i o sakramentu pokore u pet članaka ili govorenja.

1) Bilježnica žakna Miko Dorčića, koja se čuva u kr. sveuč. knjižnici u Zagrebu pod signaturom SM. 32, F. 21. Djelo imade i naslov „Dotrina (= nauk) kršćanska“, razdijeljeno je u tri dijela. Prvi dio je uvod ili što je potrebno svakomu kršćaninu, da se spasi, u kom se dijelu općenito govori o sedam sv. sakramenata, o vrsti grijeha i t. d. U drugom dijelu imade osam govorenja, gdje se potanje govori o vjeri, vjerovanju apostolskom, o ufanju, o oče našu, o zdravoj Mariji, o prizivanju svetih, o ljubavi i t. d. U trećem dijelu imade opet osam govorenja ili disputovanja, gdje se potanje govori o deset zapovijedi božjih, o crkvenim zapovijedima, o djelima milosrđa, o sakramentima sv. crkve, o vrstima grijeha, o darovima duha svetoga, o krepostima i t. d.

Ovu je knjigu prepisao žakna Miko Dorčić za žakna Baru Suzića god. 1834. po svoj prilici na otoku Krku, košto nam pokazuje ova konačna bilješka: „1834. bi spisana ova dotrina po meni žakni Miku Dorčić, a pisah ju žaknu Bari Suziću. Bog mu daj se va nju zdravu učit i dobro umit, amen. Bog mu daj zdravje dobro“. Ta je bilježnica podjedno najmlađi poveći glagolski rukopis, što ga ja poznam. Osim ovih bilježnica imade još nešto sitnih fragmenata đačkih udžbenika ili đačkih školskih bilježnica. Kao pripomoćna knjiga upotrebljavalo se u 15. i 16. vijeku i gore spomenuto (na str. 148.—154.) djelo „Dilogi sv. Grgura velikoga, pape“.

Od kako je došao Matija Sović (vidi str. 34.) u Dalmaciju, imali su žakni glagolaši za obuku u slaveno-hrvatskom crkvenom jeziku izvadak iz slavenske gramatike Melentija Smotriškoga, koju je priredio ćirilskim slovima za žakne glagolaše osobito dalmatinske Matija Sović. Rukopis ove preradene Smotriškove gramatike čuva se danas u Studijskoj biblioteci u Ljubljani pod signaturom II. c. 165. a—2. Gramatici svojoj napisao je Sović i veliki predgovor. Štampana nije bila ova gramatika nikada.

Jednu đačku bilježnicu o gramatici crkveno-slavenskoga jezika iz zadarskog sjemeništa glagolskim slovima napisanu spominje J. Milčetić u svojoj Bibliografiji na str. 503. Ova bilježnica je školsko tumačenje iz Sovičeve gramatike.

Kako je bila cijela obuka naših žakana glagolaša udešena u pitanjima i u odgovorima, tako se je i gramatika obučavala u pitanjima i odgovorima.

Slavenska gramatika Melentija Smotriskoga, monaha ruskoga sv. Vasilija, izašla je u Vilni 1619., te je bila i kod Slaveno-Srba dobro poznata.

Pored gramatike imali su naši žakni glagolaši osobito dalmatinski i rječnik za crkveno-slavenski jezik, i to rječnik, kako ga nazivlje I. Milčetić, Radovč'čevim rječnikom. Napisan je taj rječnik ćirilskim slovima. Tko je taj rječnik prvotno sastavio, nije nam poznato. Služili su se njime žakni glagolaši u 18. i početkom 19. vijeka. Rječnik ovaj nije bio štampan, nego su ga žakni prepisivali.

I naši protestanti priredili su jednu knjigu za mladež i priproste ljude pod naslovom: „Katekizmus, jedna malahna knjiga, u koj jesu vele potribni i korisni nauci i artikuli prave karstjanske vere s kratkim istumačanjem za mlade i priproste ljudi, sad najparvo iz mnogih jazik' harvacki istumačena“. U Tubingi 1561., u 2000 primjeraka štampana. II. izdanje u Tubingi 1564 Predgovor su potpisali Primuš Truber Kranjac, Anton Dalmatin patriarha i Štefan Istrijan Konzul.

E. Zbirke propovijedi.

Naši revni popovi glagolaši i svjetovni i samostanci (Franejvci) smatrali su jednom od svojih najznamenitijih dužnosti, da si sastavljaju propovijedi, koje će narodu propovijedati. Nu sve propovijedi, koje su naši popovi glagolaši sastavljali, nijesu bile sastavljene po istom kalupu. Imade i među njima razlika. Svi su se ipak slagali u tom, da su te propovijedi sastavljali u posebne zbirke. Dakako da je zub vremena uništio mnogo takovih zbirki košto je uništio i svu silu drugih glagolskih spomenika. Među raznim vrstama zbirki hrv. glagolskih propovijedi razlikujemo: Tumače evanđelja ili postile, kvarezimale ili korizmene propovijedi, dišipule ili proste (jednostavne) propovijedi i obične propovijedi.

1. Postile. Riječ postilla upotrebljava se već dosta rano u srednjem vijeku, te je isprva značila tumač koga biblijskoga mjesta osobito u obliku tako zvane homilije. Riječ se ova izvodi iz riječi „Postilla verba textus“, kojima je riječima obično počimao tumač biblijskoga teksta. Obično se uzimlje, da naziv „postilla“ dolazi prvi put u naslovu homilijarija, što ga je Paulus diaconus po nalogu Karla Velikoga sastavio. Kasnije dobila je ova imenica i šire značenje, te se je upotreblja-